

L'ASSISTÈNCIA SANITÀRIA A LA CIUTAT DE VALÈNCIA DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA (1936-1939)

XAVIER GARCÍA FERRANDIS

UNIVERSIDAD CATÓLICA DE VALENCIA «SAN VICENTE MÁRTIR»

Resum: La situació de rereguarda de València durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939), la proximitat del front de Terol i el curs desfavorable de la guerra per al bàndol republicà van convertir la ciutat en una destinació preferent per a ferits de guerra i població civil evacuada. Davant d'este marcat increment de la demanda assistencial, les autoritats sanitàries valencianes van escometre una profunda reorganització de la xarxa hospitalària de la ciutat. L'objectiu d'este article és analitzar la readaptació del sistema sanitari de la ciutat de València com a resposta a la Guerra Civil espanyola, que va consistir en l'habilitació de nombrosos hospitals per a ferits i malalts de guerra, i en la creació de quatre nous hospitals especialitzats. Esta intensa reorganització sanitària va ser, no obstant això, incapaç d'absorbir la demanda d'assistència sanitària provocada pel notable augment poblacional.

Paraules clau: Sanitat, Guerra Civil espanyola, Comité Sanitari Popular de València.

València Health System during the Spanish Civil War (1936-1939)

Abstract: During the Spanish Civil War (1936-1939) València became a main destination for war wounded and evacuated civilians due to its rearguard situation, to the proximity of Teruel war front and to unfavorable course of the war for the Republicans.

* Correspondència: Xavier García Ferrandis

Facultat de Enfermeria

Universidad Católica de Valencia «San Vicente Mártir»

Carrer Espartero, 7, 46007 València

e-mail: xavier.garcia@ucv.es

Valencian health authorities undertook a deep reorganization of the hospital network in the city to face with this marked increase in demand for care. The aim of this paper is to analyze the rehabilitation of the health system in the city of Valencia in response to the Spanish Civil War, which consisted of enabling numerous hospitals for injured and sick of war, and the creation of four new specialized hospitals. Nevertheless, this health reorganization care was unable to absorb the demand for health care caused by the significant population increase.

Key words: Healthcare, Spanish Civil War, Valencian Popular Healthcare Committee

1. Introducció: estat de la qüestió i objectius

València va ser una de les ciutats més importants de la rereguarda republicana durant la totalitat de la Guerra Civil espanyola. A esta important situació geoestratègica cal afegir-hi la proximitat de l'actiu front de Terol i una sèrie de fets militars desfavorables per al bàndol republicà: el setge de Madrid pel general Mola des de les acaballes del juliol del 1936, el setge de Madrid pel general Franco des del novembre del 1936, la caiguda de Màlaga el febrer del 1937, la solsidea del front del Nord l'octubre del 1937, la pèrdua definitiva de Terol el febrer del 1938, l'arribada de les tropes franquistes a la Mediterrània o la caiguda de Castelló el 13 de juny del 1938. La conjunció d'estos tres factors va convertir la ciutat en una destinació preferent per a ferits i malalts de guerra i per a la població civil evacuada, per la qual cosa les autoritats sanitàries valencianes van escometre una profunda reorganització del sistema assistencial de la ciutat.

La historiografia sobre l'última guerra civil espanyola és molt abundant. Entre les obres més recents, caldria citar els llibres de Beevor (2009), Preston (2010) i Preston (2011). Estos treballs, no obstant això, estudien la contesa espanyola tot analitzant-ne les causes, el desenvolupament dels combats, l'estratègia militar, l'ajuda internacional, etc. Tanmateix, el caràcter general d'estes obres i el tema tan ampli que s'hi tracta impedeix l'abordatge en profunditat d'aspectes sanitaris de la guerra. Existeixen, però, diversos treballs que sí que han analitzat amb extensió el desplegament assistencial que es va desenvolupar a Espanya de forma paral·lela als esdeveniments bèl·lics (Diversos autors, 1986; Hervás, 2005; Vilaseca, 2005; Muñoz *et al.*, 2006). En cap cas, però, s'analitza la sanitat a València durant la Guerra Civil; efectivament, els autors valencians en el seu estat de la qüestió esmenen un total de 21 treballs locals i comarcals sobre la Guerra Civil realitzats entre el 1986 i el 2006 (Girona & Santacreu, 2006, vol. 18: 21). No obstant això, en esta revisió tan sols se n'inclou un de referit a la sanitat (Beneito, 2004). Posteriorment, han sigut publicats altres treballs centrats en este mateix àmbit (Barona, 2007; Barona & Bernabeu, 2008; García Ferrandis, 2011; García Ferrandis, 2012a; García Ferrandis, 2012b; García Ferrandis, 2013).

L'objectiu d'este article és analitzar en profunditat la reorganització de la sanitat que es

va escometre a la ciutat de València durant la Guerra Civil espanyola. A més a més, es pretén conèixer si eixe notable reajustament va ser capaç d'absorbir la demanda assistencial derivada del marcat increment demogràfic. Finalment, es vol determinar si l'evolució política de la guerra a l'Espanya republicana va condicionar esta reorganització sanitària.

2. L'evolució de la política sanitària a la ciutat de València

Com és conegut, el clima d'inestabilitat política derivat del fracàs del colp militar de juliol del 1936 va desembocar en la creació de diferents comitès revolucionaris a l'Espanya lleial. A València, el Comité Executiu Popular es va articular al voltant de diferents delegacions a fi de reconduir la situació. Una de les prioritats més immediates de les autoritats revolucionàries va ser l'organització de la resposta sanitària de la ciutat de València al nou context prebèl·lic. Per este motiu es va constituir la Delegació de Sanitat o Comité Sanitari Popular, que ràpidament va assumir la coordinació d'una xarxa de 26 postes sanitàries d'urgència distribuïdes per tota la ciutat durant els últims dies del mes de juliol del 1936 (Arxiu de la Diputació Provincial de València, ADPV, I.2.4, caixa 2, lligall 9).

Algunes postes sanitàries existien abans de la guerra, com la de l'Hospital Provincial i la de l'Hospital de la Creu Roja. Més de dues terceres parts, no obstant això, van ser habilitades en tota mena d'edificis (el Dispensari Central Antituberculós, convents, cinemes, edificis particulars, etc.), la qual cosa hem interpretat com un signe de la rapidesa de la resposta sanitària al conflicte. Les postes es van caracteritzar per atendre un gran nombre de ferits per arma de foc i traumatitzats; concretament, en la posta sanitària de l'Hospital Provincial entre els dies 1 i 28 d'agost del 1936 es van atendre 159 ferits, la majoria per arma de foc i veïns de la ciutat. Tan sols els dies 29, 30 i 31 d'agost i, especialment el setembre i l'octubre, el nombre de ferits procedents dels fronts de guerra va augmentar considerablement (ADPV, I-2.4, caixa 2, lligall 6). Així doncs, l'estudi dels informes mèdics de la posta sanitària de l'Hospital Provincial durant el mes d'agost del 1936 revela la violència que es va viure als carrers de València, fins i tot després del fracàs definitiu del colp militar a València la matinada de l'1 d'agost del 1936 amb la presa de les casernes de l'Albereda (Girona & Santacreu, 2006, vol. 2: 31-71).

D'altra banda, durant l'estiu del 1936 la Creu Roja va atendre cinc postes sanitàries a València. Els *comunicados facultativos de los servicios prestados por las postas de la Cruz Roja de Valencia en los primeros días de guerra* (ADPV, D.6.1, caixa 6) confirmen que les primeres setmanes després del colp militar la violència es va apoderar dels carrers de la ciutat. El comunicat mèdic del dia 10 de novembre del 1936 suposa un salt qualitatiu perquè està firmat pel metge de la posta número sis i revela l'assistència de tres xiquets de la província de Toledo afectats per patologia mèdica infantil. Considerem que es tracta d'una mostra evident de l'adaptació sanitària davant de l'arribada massiva d'evacuats, ja que a l'agost el nombre de postes sanitàries era de cinc i els atesos havien sigut ferits per arma de foc majoritàriament.

Una vegada es va consolidar el conflicte, el Comit  Sanitari Popular va tenir com a prioritat l'augment de l'oferta sanitària a València, conscient que la posició geoestratègica de la ciutat la convertiria ràpidament en una zona preferent de destinació per a milicians ferits i per a civils evacuats. Una altra de les funcions del Comit  Sanitari Popular va ser la coordinació sanitària del front de Terol durant la primera ofensiva republicana, que ha estat analitzada en un altre treball (Garc  Ferrandis, 2010).

Efectivament, des de l'agost del 1936, el Comit  Sanitari va organitzar i va gestionar una complexa xarxa d'hospitals a la ciutat de València; no obstant això, esta primera resposta sanitària a la guerra va estar marcada per la inexperiència i la improvisació (Barona & Bernabeu, 2008: 257). Durant les primeres setmanes del conflicte la descomposició del Cos de Sanitat Militar va obligar la sanitat civil a reorganitzar-se, la qual cosa va afavorir la proliferació d'hospitals habilitats per iniciativa dels partits polítics, sindicats, comitès obrers, etc. Els experts de la Societat de Nacions, en l'informe que van elaborar sobre la situació sanitària de l'Espanya republicana entre desembre del 1936 i gener del 1937, van definir aix  esta situació:

«S'ha desenvolupat molt la creació de noves instal·lacions sanitàries utilitzant convents o edificis privats requisats. Es reconeix hui que s'ha multiplicat massa el nombre de petits hospitals. El projecte és reduir-ne el nombre, a fi que l'esforç sanitari s'exercisca d'una manera més eficaç. El conjunt dels hospitals per als ferits sumen un total de 25.000 llits. Un gran nombre vacants» (Rapport sur la mission sanitaire en Espagne, décembre 1936 - janvier 1937. Consultat en Barona & Bernabeu, 2008: 101)

Per tant, l'adaptació de la sanitat civil al començament de la Guerra Civil no va estar exempta d'alguns problemes derivats de la falta d'experiència en l'àmbit militar, com ara l'excés d'oferta sanitària, que suposava la dispersió de material i personal mèdics amb una disminució de l'eficàcia sanitària. El cas de la ciutat de València resulta paradigmàtic, ja que es van habilitar un mínim de 19 hospitals, la major part dels quals seran analitzats posteriorment.

Com és àmpliament conegut, la situació política a l'Espanya republicana va evolucionar notablement durant el transcurs de la guerra, tot passant de la descomposició política inicial a la posterior centralització republicana. Esta evolució política va repercutir en l'àmbit sanitari. El setembre del 1936, el Govern republicà va tornar a prendre progressivament la iniciativa política, la qual cosa va topar amb els organismes revolucionaris creats a València el juliol del 1936. En l'àmbit sanitari, per exemple, davant la intenció del Ministeri de Treball, Previsió i Sanitat d'elaborar el cens del personal mèdic de la província de València, el Comit  Sanitari Popular va afirmar que era l'organisme competent en sanitat i que el cens ja havia estat confeccionat (ADPV, D.6.1 caixa 1).

El trasllat del Govern a València durant els primers dies de novembre del 1936 va supo-

sar un punt d'inflexió en l'àmbit polític.¹ El Govern republicà, conscient que la dissolució del poder en multitud de comitès revolucionaris era incompatible amb la victòria, va escometre una profunda reforma de caràcter centralista amb el *comandament únic* com a objectiu. En este sentit, cal destacar el Decret de 23 de desembre del 1936 mitjançant el qual es van crear els consells provincials, uns organismes que tenien com a missió la unificació del poder polític. En el cas valencià va quedar constituït el Consell Provincial de València, en l'organigrama del qual apareixia la Conselleria de Sanitat, un organisme progovernamental que acabaria per arraconar el revolucionari Comité Sanitari Popular. Posteriorment, els consells provincials republicans van ser reestructurats pel Decret de 30 de setembre del 1937. Esta disposició establia un nou criteri per a la designació dels representants polítics i sindicals en els consells, tot atorgant més representació als partits favorables de cedir el poder al Govern (PSOE, PCE i Izquierda Republicana), i castigant aquelles organitzacions contràries al *comandament únic* (sindicats i partits nacionalistes). En l'àmbit sanitari valencià va tenir una repercussió immediata, ja que la Conselleria de Sanitat va passar d'estar dirigida per Navarro Beltrán (CNT) a estar sota control d'Izquierda Republicana, en la persona de Manuel Alonso (Actas de las sesiones celebradas por el Consejo Provincial de Valencia, 1937: 485).

En l'àmbit sanitari, la centralització va cristal·litzar a través de diverses iniciatives legislatives. En primer lloc, l'Ordre del Ministeri de la Guerra de 23 de gener del 1937, que ordenava la militarització dels hospitals civils amb una capacitat superior als 300 llits i disposava el tancament dels que en tingueren menys. Esta Ordre tenia com objectiu la centralització dels recursos sanitaris que, com hem indicat anteriorment, havien patit una gran dispersió al principi de la guerra. Una altra de les eines legislatives que va emprar el Govern va ser el Decret de 12 de juny del 1937, que autoritzava el Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat a confiscar aquells hospitals civils en els quals la situació econòmica repercutia negativament en l'assistència. L'arribada massiva de ferits de guerra i de població civil evacuada suposava una gran pressió econòmica per als hospitals valencians, raó per la qual el Govern republicà havia decidit subvencionar les estades hospitalàries amb una quantitat de set pessetes diàries per pacient foraster. No obstant això, la tònica general va ser el retard en l'abonament de les quantitats; per exemple, l'abril del 1937 el conseller de Sanitat va haver de vendre diferents efectes dels hospitals de València per valor de 154.353 pessetes:

«que es la cantidad que tiene que percibir el Hospital Provincial por las estancias de enfermos de guerra, correspondientes al mes de marzo, que no paga el Ministerio de la Guerra» (Actas de las sesiones celebradas por el Consejo Provincial de Valencia, 1937: 187)

1. La posada en marxa per primera volta d'un Ministeri de Sanitat i Assistència Social amb l'anarquista Federica Montseny al capdavant va coincidir amb el trasllat del Govern a València.

Així mateix, les autoritats sanitàries valencianes consideraven que la quantitat consignada pel Govern era insuficient per a poder atendre les necessitats derivades de l'assistència mèdica de malalts procedents d'altres províncies:

«Las 7 pesetas que para a cada herido de guerra se destinan son insuficientes para hacer frente a esta necesidad, ya que con ellas se debe adquirir artículos de primordial necesidad como son el material sanitario y quirúrgico» (ADPV, I-2.4 caixa 7, lligall 28)

Esta situació va fer que durant el primer semestre del 1937 el Consell Provincial de València acumulara un dèficit de 12 milions de pessetes, la qual cosa va obligar les autoritats valencianes a sol·licitar al Govern un crèdit de 50 milions. No obstant això, el Govern no sols no va contestar esta ambiciosa petició, sinó que tampoc no va concedir una quantitat més modesta (2.200.000 pessetes) que el Consell va sol·licitar per a poder acabar les obres del nou Sanatori Antituberculós de Porta-Celi. El 1938 la situació es va fer insostenible, cosa que va obligar les autoritats sanitàries a buscar altres fonts de finançament, com la caritat dels valencians (ADPV, D.6.1, caixa 30).

3. Els hospitals de la ciutat de València durant la Guerra Civil

Alguns dels hospitals que van funcionar a València durant la Guerra Civil espanyola ja existien abans de l'esclat de la contesa. Ens referim bàsicament a l'Hospital Provincial, al Sanatori Antituberculós de Porta-Celi, al Manicomi Provincial i al Sanatori Antituberculós de la Malva-rosa. En línies generals, la reorganització que van patir estos centres sanitaris per a fer front al conflicte va ser conseqüència d'un increment acusat de pacients en les seues sales. Este procés ha sigut analitzat en altres treballs (García Ferrandis, 2012a; García Ferrandis, 2012b, García Ferrandis 2013), per la qual cosa no és objecte de la present investigació. En este apartat s'analitzen, per tant, aquells hospitals que es van crear *ad hoc* com a resposta sanitària a la guerra, que van ser de dos tipus: els hospitals de sang i els hospitals especialitzats.

Els hospitals de sang van ser infraestructures sanitàries que es van habilitar en centres sanitaris existents o en altres tipus d'instal·lacions amb l'objectiu d'acollir ferits i malalts de guerra. Constituïxen, per tant, el paradigma de resposta sanitària a la situació bèl·lica. D'altra banda, els hospitals especialitzats tenien com a objectiu principal atendre la població civil evacuada.

En este apartat analitzarem, en primer lloc, la majoria dels hospitals de sang que es van habilitar a la ciutat de València. Posteriorment farem el mateix amb els hospitals especialitzats.

3.1. L'Hospital de Sang d'Izquierda Republicana

Al llarg d'agost del 1936, el partit polític Izquierda Republicana —integrant del Front Popular— va confiscar l'Institut Ginecològic Candela.² Situat prop del camí del Port, entre la ciutat de València i el Grau, el va transformar en un hospital de sang amb capacitat per a 300 llits. El personal mèdic de l'hospital estava format per un director, quatre cirurgians, dos anestesistes, quatre metges de sala, un radiòleg, un metge de laboratori i un oftalmòleg. La direcció de l'hospital confeccionava setmanalment un comunicat mèdic dirigit al Comitè Sanitari, on s'informava del nombre dels milicians ingressats i dels que rebien l'alta. Estos informes mèdics ens han permés confeccionar una taula on apareix l'activitat de l'hospital des del 27 d'agost del 1936 al març del 1937. La majoria dels ferits ingressats en este hospital provenien del front de Terol i de l'Hospital Militar de Madrid, que havia sigut evacuat (ADPV, I-2.4 caixa 2, ligall 5).

Data	Ingressos	Altes	Total
agost 1936	19	1	18
setembre 1936	30	25	23
octubre 1936	181	3	201
novembre 1936	43	52	192
desembre 1936	6	5	193
gener 1937	84	7	270
febrer 1937	48	26	292
març 1937	3	9	286

Taula 1. Activitat sanitària de l'Hospital de Sang d'Izquierda Republicana.

Si recordem que l'hospital disposava de 300 llits, comprovarem que durant el primer trimestre del 1937 el centre sanitari va tendir al col·lapse.

D'altra banda, este hospital va rebre ferits procedents d'altres centres sanitaris de la ciutat, i dels hospitals d'Almansa (Albacete), Sogorb (Castelló) i Uclés (Conca); així mateix, va evacuar ferits als hospitals d'Elx (Alacant), Utiel i Xàtiva (València). Una altra dada important que ens ha ajudat a entendre el funcionament intern d'este centre és la prolongada hospitalització d'alguns pacients, més de sis mesos en alguna ocasió.

Podem concloure, així doncs, que l'Hospital d'Izquierda Republicana es va convertir en un gran centre sanitari receptor i distribuïdor de ferits, l'activitat del qual va sobrepasar els

2. L'Institut Ginecològic havia sigut fundat el 1892 pel metge valencià Manuel Candela. El 1914 va passar a ser propietat de les Hermanas de la Caridad de Santa Ana sota el nom de «Casa de Salud.» Actualment l'Hospital «Casa de Salud» pertany a la mateixa congregació i s'alça a l'antic emplaçament de l'Institut Ginecològic Candela.

límits provincials i regionals. A més, les llargues estades i la presència entre el personal de quatre cirurgians i dos anestesistes ens permet afirmar que en este hospital es van atendre ferits quirúrgics molt greus. Per a evitar el col·lapse, resulta versemblant pensar que l'hospital va establir l'estat del pacient com a criteri per al moviment de ferits. D'esta manera, els pacients més greus eren ingressats a l'Hospital d'Izquierda Republicana, i els més lleus i els que havien experimentat una certa millora eren traslladats a hospitals de la província per a completar el període de convalescència.

3.2. L'Hospital de Sang de Benicalap

Els primers dies després del colp militar, el Front Popular del barri de Benicalap va confiscar el convent de la Presentació, situat al número 130 de l'actual avinguda de Peset Alexandre, en l'anomenada ronda de Trànsits. El setembre del 1936 el Comitè Sanitari hi va autoritzar la instal·lació d'un hospital *con materiales confiscados* (ADPV, D.6.1, caixa 17); posteriorment, la Sanitat Militar hi va instal·lar un hospital de sang amb capacitat per a 400 llits, i el va anomenar «Hospital Blanquer» en honor a este comandant que va romandre fidel a la República (ADPV, D.6.1, caixa 33). No obstant això, este centre sanitari estava integrat en la xarxa d'hospitals coordinats pel Comitè Sanitari Popular i en depenia.

Cal recordar que durant les primeres setmanes de conflicte la sanitat civil i de guerra van ser assumides i coordinades per partits polítics i sindicats a causa de la desorganització de l'Exèrcit Republicà. Cal esperar fins al principi del 1937 perquè, en el context de l'Ordre del Ministeri de la Guerra del 23 de gener, es produísca una reorganització de la Sanitat Militar. Podem concloure, per tant, que l'Hospital de Sang de Benicalap va ser l'únic centre sanitari de la ciutat de València instal·lat per l'Exèrcit abans del 1937, i constitueix així una excepció a la trajectòria de la Sanitat Militar durant la guerra.

3.3. L'Hospital Pasionaria

Durant les primeres setmanes de la guerra, el Partit Comunista va fundar este hospital en el col·legi que els Salesians tenien al final del carrer de Sagunt. En desconeixem la capacitat, encara que la seua militarització segons l'Ordre del Ministeri de la Guerra ens permet inferir que era un hospital gran, amb una capacitat d'almenys 300 llits.

Sabem que durant la tardor del 1936 un total de 27 milicians ferits en van ser evacuats a l'Hospital de Sang de Cofrents, a la província de València (ADPV, D.6.1, caixa 13), i que durant el 1937 i el 1938 diversos ferits van ser traslladats a l'Hospital Pasionaria procedents de l'Hospital Provincial (ADPV, I-2/71 i I-2/72). Esta dinàmica de funcionament ens permet afirmar que l'Hospital Pasionaria va actuar, igual que l'Hospital de Sang d'Izquierda Republicana, com un gran centre hospitalari distribuïdor de ferits.

Quant a l'evolució d'este hospital, cal assenyalar que va ser paral·lela als esdeveniments polítics i militars. En este sentit, l'Hospital Pasionaria constitueix un paradigma de l'evolució que van patir alguns centres sanitaris de la ciutat de València durant la Guerra Civil. Conce-

but inicialment com a hospital de sang, la militarització promoguda pel Govern a començaments del 1937 el va transformar en l'Hospital Militar número 2; posteriorment, en el context de la retirada de l'Exèrcit de la República per terres de Castelló (campanya del Maestrat) després de la pèrdua de Terol el febrer del 1938, el col·legi dels Salesians va acollir la seu principal de l'Hospital d'Evacuació de l'Exèrcit de Llevant.³ Malgrat els canvis administratius, este hospital va continuar actuant com a centre distribuïdor de pacients. Així, els ferits més greus procedents del front eren traslladats a l'Hospital Provincial, i els més lleus eren derivats a altres hospitals de la província per a completar el període de convalescència.

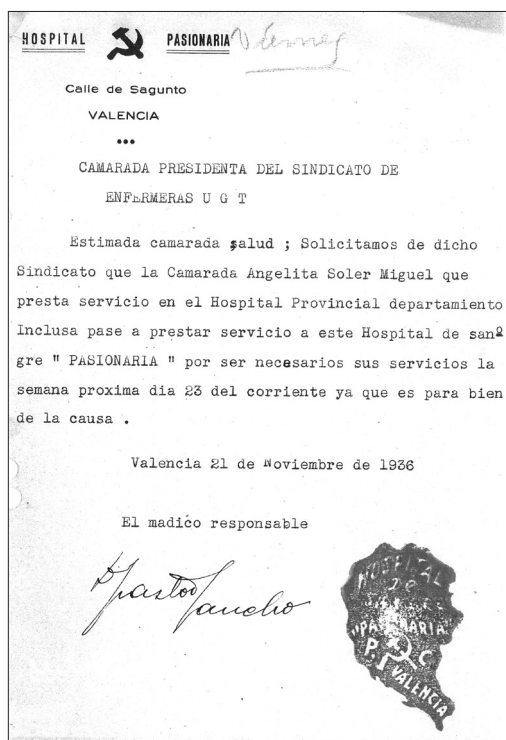

Figura 1. Font: ADPV, D.6.1, caixa 1.

3.4. L'Hospital de Sang de Benimàmet

El novembre del 1936 el Front Popular del barri de Benimàmet va oferir al Comitè Sanitari un hospital amb capacitat per a 30 llits que havia sigut habilitat en dos xalets confiscats. Al principi este hospital tenia 15 llits ocupats, però entre desembre i març del 1937 la capaci-

3. L'altra seu estava instal·lada a la Facultat de Medicina de València.

tat hospitalària va disminuir fins als 20 llits; al llarg d'este període l'ocupació va oscil·lar entre el 55% i el 70%. Estem, per tant, davant d'un hospital de baixa capacitat assistencial, però amb una ocupació prou regular.

Finalment, l'hospital va ser tancat el 12 d'abril del 1937 i el material mèdic va passar a ser propietat de la Conselleria de Sanitat. Per a explicar la clausura d'este hospital convé recordar que els centres sanitaris valencians rebien una subvenció del Ministeri de la Guerra (per a cobrir les despeses de ferits i malalts de guerra) i del Ministeri de Sanitat (per a atendre evacuats ferits o malalts). Esta quantitat s'atorgava per pacient ingressat, de manera que els hospitals amb una elevada ocupació eren els que rebien més finançament. A més, quan les autoritats sanitàries militars van centralitzar els malalts i ferits militars en els Hospitals de Sanitat Militar a partir del 23 de gener del 1937, l'ocupació de molts hospitals de sang va descendir dràsticament i es van fer econòmicament inviables. L'Hospital de Benimàmet pot ser considerat paradigma d'esta situació: *«Ha sido cerrado este Hospital de Sangre por su baja cabida y contar únicamente con 13 hospitalizados, que pasan al Hospital de Sanidad Militar de Mislata»* (ADPV, D.6.1, caixa 33).

3.5. L'Hospital de Sang de Natzaret

El 25 d'agost del 1936 la Junta de Defensa del barri de Natzaret va comunicar al Comitè Sanitari que s'havia confiscat la casa d'estiueig d'una família benestant, i hi havia instal·lat un hospital de sang amb capacitat per a 30 llits. Per a la seua posada en marxa comptava amb el personal sanitari que atenia una posta d'urgència habilitada en un cine situat a escassos 200 metres; així mateix, els veïns del barri s'havien ofert per a assumir les tasques auxiliars (ADPV, D.6.1, caixa 24).

El 12 de gener del 1937 a les 21.00 hores, durant la cavalcada de la Setmana Infantil (succedani de les festes de Nadal i Reis), els creuers franquistes *Canarias* i *Baleares* van bombardejar el port (Girona & Santacreu, 2006, vol. 2: 41), molt proper a la barriada de Natzaret. Un dels projectils va impactar en l'hospital de sang, tot provocant-hi nombrosos desperfectes i algunes víctimes. El llibre d'accidents de l'Hospital Provincial va enregistrar a les 23.00 hores l'arribada de tres ferits procedents de Natzaret, que havien rebut una primera assistència mèdica en la propera Casa de Socors de Llevant (ADPV, I-3/76, Accidents 1936-1937).

3.6. Els serveis sanitaris de la Confederació Nacional del Treball (CNT)

Al principi de la guerra el sindicat anarquista CNT va tenir gran força a València (Smyth, 1977). Quant a infraestructures sanitàries, el sindicat disposava a la ciutat d'uns quants hospitals propis. En primer lloc, comptava amb la «Clínica de Control», un hospital de sang situat al número 57 del carrer Guillem de Castro, molt a prop de l'Hospital Provincial. La plantilla estava formada per cinc metges, dos radiòlegs, tres practicants, dos infermers i quatre infermeres (Fragua Social, 3 setembre de 1936: 4). Este hospital de sang te-

nia servei de radiologia i un quiròfan, i tenia una capacitat d'almenys 24 llits. En som coneixedors perquè este va ser el nombre de milicians de la Columna de Hierro que hi van ser derivats procedents de l'Hospital Provincial a finals d'agost del 1936; a més, l'hospital disposava d'una posta sanitària d'urgència atesa pel mateix personal sanitari que funcionava des del 21 de juliol (ADPV, D.6.1, caixes 14 i 17). La data en què van entrar en funcionament estes infraestructures sanitàries ens permet afirmar que la resposta sanitària de la CNT a la violència derivada del colp militar del 18 de juliol del 1936 va ser molt ràpida.

D'altra banda, el desembre del 1936 la CNT va habilitar una Casa de Maternitat que es va instal·lar en una casa senyorial confiscada situada als afores de la ciutat (Xalet d'Aiora). Tot i estar organitzada i gestionada per la CNT, depenia econòmicament i administrativa de l'Hospital Provincial. El personal de la maternitat estava format per una comare i un tocòleg, i tenia una capacitat de 45 llits. Durant els tres primers mesos de 1937 s'hi va donar assistència sanitària a més 90 dones de forma gratuïta, que l'Hospital Provincial no havia pogut atendre per falta d'espai (ADPV, D.6.1, caixes 12, 14 i 17). Resulta evident, per tant, que amb la instal·lació d'este hospital la CNT va externalitzar el servei de maternitat de l'Hospital Provincial en un intent d'impedir-ne el col·lapse. A més a més, la CNT comptava amb altres dos hospitals de sang: el sanatori de la Gran Via de les Germanies —instal·lat en una clínica particular incautada al número 36— i el Sanatori Villa María, al Camí del Grao (actualAVINGUDA del Port) (ADPV, D.6.1, caixa 14). D'estos hospitals ens ha arribat molt poca informació, la qual cosa no ens impedeix entreveure que la Confederació Nacional del Treball va disposar d'una xarxa d'infraestructures sanitàries a la ciutat de València durant els primers mesos de guerra.

3.7. L'Hospital de Sang de la Columna Iberia

La Columna Iberia va ser creada a les acaballes del 1936. D'inspiració anarquista, no va oposar cap resistència a la seua militarització, que va tenir lloc al llarg de la primavera del 1937 (Mainar, 1998: 46). L'hospital d'esta unitat miliciana va ser habilitat el desembre del 1936, estava dirigit pel cirurgià Cristóbal Gallardo i el març del 1937 disposava de 72 llits. Situat al cèntric carrer del «Grup Star» —que fins llavors s'havia denominat Aparisi i Guíjarro, com en l'actualitat—, a principis de gener del 1937 va ser reconegut oficialment per la Conselleria de Sanitat (ADPV, D.6.1, caixes 14 i 17).

La direcció d'este hospital es va oposar a la clausura segons l'Ordre de 23 de gener del 1937 tot al·legant que «nació al calor de una idea (...) para defender los ideales Anarquistas, (...) queremos continuar como el primer día, sin imposiciones autoritarias» (ADPV, D.6.1, caixa 28). Cal recordar ací que les milícies valencianes, especialment la pròpia Columna Iberia i la cenetista Columna de Hierro, van exercir una forta oposició a la militarització que, en el marc de centralització política anteriorment comentat, va impulsar el Govern de Largo Caballero (Decret de 29 de setembre del 1936).

Figura 2. Font: ADPV, D.6.1, caixa 14.

El dia 15 de maig del 1937 a les 20 hores l'aviació rebel va deixar caure les bombes sobre el centre de la ciutat, i va causar-hi 33 morts i més d'un centenar de ferits (Girona & Santacreu, 2006, vol. 7: 67). Un total de 69 d'estos ferits van ser atesos en l'Hospital Provincial, i cinc d'ells eren morts en el moment de ser reconeguts pel metge (ADPV, I-3/77). El comunicat mèdic de l'Hospital de la Columna Iberia del 15 de maig del 1937 revela que s'hi van atendre diversos ferits d'este atac. Es tracta de sis veïns dels carrers pròxims al centre sanitari, quatre dones d'entre 12 i 39 anys que hi van ingressar per ferides de metralla; per la seua banda, els dos homes van morir als pocs moments d'ingressar-hi (ADPV, D.6.1, caixa 14).

L'anàlisi d'este comunicat mèdic ens permet inferir que, una vegada militaritzada la Columna Iberia i tot esquivant l'Ordre de clausura del gener del 1937, este hospital de sang va evolucionar fins a convertir-se en un hospital civil.

Per a finalitzar l'apartat referit als hospitals de sang de València sintetitzarem en dos taules algunes dades importants.⁴

Hospital de Sang	Data inauguració	Ubicació	Propietat
Izquierda Republicana	agost 1936	Institut Candela	Izquierda Republicana
Benicalap	desembre 1936	convent Presentació	Sanitat Militar
Pasionaria	novembre 1936	col·legi Salesians	PCE
Benimàmet	setembre 1936	casa de camp	Front Popular
Natzaret	agost 1936	casa d'estiueg	Junta Defensa Popular
Columna de Hierro	agost 1936	edifici incautat	Columna de Hierro
Columna Iberia	desembre 1936	edifici incautat	Columna Iberia

Taula 2. Hospitals de sang de la ciutat de València a les acaballes de l'any 1936.

4. En esta taula no hem inclòs l'Hospital de Sang del barri de Benimaclet perquè tan sols en coneixem l'existència i la posterior militarització.

La informació reflectida en la taula anterior ens permet concloure que a València la resposta sanitària a la insurrecció militar i a la guerra que se'n va derivar es va organitzar ràpidament, ja que el 57% dels hospitals de sang de la ciutat van ser habilitats al llarg dels mesos d'agost i setembre del 1936.

D'altra banda, i amb l'objecte de comprovar l'efecte que va tenir l'Ordre del Ministeri de la Guerra de 23 de gener del 1937 en els hospitals de sang de la ciutat de València, n'hem esquematitzat en la següent taula el nombre de llits i l'evolució que van seguir.

	Nombre de llits	Evolució
Izquierda Republicana	300	Hospital de Sanidad Militar
Benicalap	400	Hospital Militar número 3
Pasionaria	300	Hospital Militar número 2
Benimàmet	27	clausura abril 1937
Natzaret	30	clausura 1937
Columna de Hierro	24	clausura 1937
Columna Iberia	72	hospital civil
Benimaclet	300	Hospital Militar número 15

Taula 3. Efecte de l'Ordre del Ministeri de la Guerra de 23 de gener del 1937 en els hospitals de sang de la ciutat de València.

Així doncs, l'Ordre va suposar la militarització del 50% dels hospitals de sang de la ciutat i la clausura de la resta, excepte el de la Columna Iberia, que va deixar de ser un hospital de sang per a convertir-se en un hospital civil.

3.8. L'Hospital Infantil Antitracomatós de Campanar

Els salubristes de les dècades de 1920 i 1930 associaven la incidència del tracoma amb aspectes socials com ara una higiene deficient i l'amuntegament, per la qual cosa no dubtaven a definir el tracoma com a malaltia de la pobresa (Rabadán, 1936: 416-422; Marín, 1923: 110-112). En general, l'augment de la incidència del tracoma a Espanya des de finals del 1937 cal relacionar-lo amb la misèria i l'amuntegament, condicions que es van donar especialment en la població civil refugiada i evacuada.

A València, en esclatar la guerra les autoritats revolucionàries van observar les condicions de mala nutrició i falta d'higiene en què es trobaven els xiquets en els principals asils de la ciutat, on el tracoma presentava una notable incidència: «*Causaba dolor contemplar en los antiguos asilos niños casi ciegos; niñas con las lacras purulentas de la blefaritis; tracomáticos de trágica apariencia*» (ADPV, D.6.1, caixa 13). Per a poder atendre estos xiquets, el Comité

Sanitari va crear un hospital infantil antitracomatós a les instal·lacions del Patronato de la Juventud Obrera, que havia estat confiscat el 20 de juliol del 1936 (Sánchez, 2006: 150). Situada a Campanar (un barri al nord-oest de la ciutat), esta institució benèfica lligada a l'Església havia sigut fundada el 1883 per Gregorio Gea amb l'objectiu de formar professionalment els jòvens més desafavorits.

L'hospital que s'hi va instal·lar estava dirigit pel metge valencià Luis Sabater Fornés; la plantilla estava integrada per un practicant, tres infermeres, quatre mestres i personal auxiliar (neteja, cuina, costureres, etc.). L'hospital constava d'un cos central, l'antiga capella que havia sigut transformada en el dormitori principal; a esquerra i dreta de l'edifici central eixien sengles ales que acollien altres dormitoris, el menjador i les escoles. A més, l'hospital comptava amb un terreny agrícola que proporcionava aliments frescos al personal i als xiquets.

Els responsables de l'hospital eren conscients de la gran importància que tenia l'educació bàsica dels xiquets, «*pues esta enfermedad requiere un tratamiento lentísimo, siendo por tanto necesaria la creación de escuelas*» (ADPV, D.6.1, caixa 13). Per este motiu, el maig del 1937 van sol·licitar al ministre d'Instrucció Pública l'habilitació de quatre locals per a ampliar l'escola i la creació de huit places de mestres.

El 3 de juny del 1937 el conseller de Sanitat va dur a terme una visita d'inspecció que va posar al descobert les nombroses deficiències que patia l'hospital. No sols no tenia les condicions higièniques mínimes, sinó que es trobaven «*hacinados, en una promiscuidad a todas luces inconveniente, más de 200 niños cuando en realidad no podría prestarse asistencia a más de 50*» (ADPV, D.6.1, caixa 13). La conseqüència del col·lapse de l'hospital era doble; en primer lloc, el centre no podia atendre les sol·licituds d'ingrés de més xiquets afectats per tracoma; així, el 7 de juny del 1937, davant de la petició d'ingrés per part del conseller d'Assistència Social d'un xiquet de nou anys afectat per tracoma bilateral, es va produir una resposta negativa per part del Departament d'Hospitals de la Conselleria de Sanitat «*hasta tanto gestionemos la creación de otro local más amplio*» (ADPV, D.6.1, caixa 13). D'altra banda, l'amuntegament obligava a conviure a diferents tipus de malalts, la qual cosa afavoria «*que al lado de niños afectados de un tracoma simple se encuentren otros con procesos más adelantados (...), otros con blefaritis complicada, otros con conjuntivitis contagiosa, etc.*» (ADPV, D.6.1, caixa 13). Per totes estes deficiències, la Conselleria de Sanitat advocava per l'evacuació de l'hospital i per la urgent habilitació d'un local amb unes característiques higièniques adequades i amb una capacitat per a 300 llits. Per a tot açò era necessària una forta inversió econòmica, que la Conselleria de Sanitat no podia assumir en solitari. A més, considerava que la Conselleria d'Assistència Social i el Ministeri de Sanitat i Assistència Social havien de cooperar econòmicament en el sosteniment d'estos pacients, atés que els xiquets procedien dels antics asils de la ciutat i de zones en guerra evacuades i que es trobaven conjunturalment en un establiment dependent de la Conselleria de Sanitat. Així, el conseller de Sanitat va fer saber al titular d'Assistència Social que el seu departament havia de compartir les despeses derivades de l'internament de xiquets tracomatosos, «*asignándose una cantidad diaria por estancia que por*

igual que la que el Ministerio nos proporciona en caso semejante, debe ser de 7 pesetas diarias por internado» (ADPV, D.6.1, caixa 13). No obstant això, un val datat el 10 de maig del 1937 pareix revelar una certa polèmica entre ambdues conselleries per motius econòmics; efectivament, el val està expedit per a la provisió de diferent material quirúrgic amb destinació a l'Hospital de Campanar, i està avalat per la Conselleria de Sanitat però a càrrec a la Conselleria d'Assistència Social. En un costat del val es pot llegir manuscrit: «*No servido*».

Finalment, el deficient estat de l'Hospital Antitracomatós de Campanar va ser el detonant perquè el centre fóra confiscat pel Ministeri de Sanitat i Assistència Social, segons el Decret de 12 de juny del 1937.

Quant a este hospital, podem concloure que la readaptació en matèria de lluita antitracomatosa que es va escometre a la ciutat de València durant la Guerra Civil no va ser capaç d'assumir el gran increment de la demanda assistencial, la qual cosa es va traduir en una degradació progressiva de les condicions higièniques del gran hospital antitracomatós de la ciutat.

3.9. L'Hospital de Malalties Infeccioses

Al llarg del setembre del 1936 va quedar instal·lat al confiscat convent de Sant Cristòfol un hospital de malalties infeccioses que depenia econòmicament i administrativa de l'Hospital Provincial. El 6 de novembre del 1936 Izquierda Republicana va fer un inventari del convent que incloïa 96 llits de ferro amb somier, 41 matalassos, 91 llençols, 66 coixins i 88 mantes. A partir d'este inventari hem inferit que la tardor del 1936 l'hospital disposava d'uns 40 llits, i en cas d'urgència la capacitat podia arribar fins a quasi les 100 places. La plantilla d'este hospital va quedar integrada per un metge director (Manuel Beltrán Bágüena), sis metges ajudants com a caps de secció, quatre metges interns, un metge especialista en anàlisis clíniques, un radiòleg i un metge encarregat de la secció d'electrocardiografia i metabolisme (Fernando Rodríguez Fornos).⁵ Entre el 17 de novembre del 1936 i el 31 de gener del 1937 hi van ingressar un total de 124 malalts, el 77% dels quals eren naturals de Madrid, sens dubte refugiats a València. El 59% hi va romandre més d'un mes, circumstància que hem associat a la gravetat de l'estat. D'altra banda, durant el gener del 1937, l'Hospital de Malalties Infeccioses va atendre 102 milicians malalts de guerra, afectats bàsicament per infeccions respiratòries: grip, bronquitis i pneumònia (ADPV, D.6.1, caixa 31). Un problema afegit que va tenir este hospital va ser la tuberculosi; així, el març del 1937 hi havia ingressats 24 malalts tuberculosos, la majoria procedents de Madrid. Es tractava d'ingressos provisionals que el Comité Sanitari Popular enviava a l'espera del trasllat al Sanatori Antituberculós de Porta-Coeli. No obstant això, el col·lapse d'este establiment anti-tuberculós obligava estos malalts a romandre en l'Hospital d'Infeccioses, la qual cosa en dificultava la marxa com demostra la insistència del director del centre a traslladar els

5. Tant Manuel Beltrán Bágüena com Fernando Rodríguez Fornos eren catedràtics de Patologia Mèdica de la Universitat de València.

malalts tuberculosos. A més, l'epidèmia de febre tifoide que es va declarar a la ciutat l'estiu del 1938 va contribuir al col·lapse d'este hospital. Finalment, este hospital també va ser confiscat pel Ministeri de Sanitat.

L'anàlisi d'este hospital ens permet associar-lo amb dos situacions militars. En primer lloc, considerem que l'arribada a València d'evacuats madrilenys greument afectats reflecteix fidelment el ferri setge militar de Madrid. D'altra banda, la presència de milicians afectats per infeccions respiratòries el gener del 1937 és conseqüència de les operacions militars realitzades durant el fred hivern dels anys 1936-1937 amb l'objectiu de conquerir Terol. Finalment, considerem que no és casual el fet que evacuats de Madrid i milicians malalts en el front de Terol foren ingressats en un hospital de València, a causa de la situació de rereguarda de la ciutat.

3.10. L'Hospital de Refugiats

Es va posar en funcionament al començament del desembre del 1936 a l'Instituto Nacional de Segunda Enseñanza «Blasco Ibáñez», situat al número 24 del carrer de l'Almirall Cadarso. La gestió d'este hospital era doble; d'una banda, estava finançat pel Comité Nacional de Refugiados de Guerra, organisme dependent del Ministeri de Sanitat i Assistència Social; no obstant això, estava dirigit per les autoritats sanitàries valencianes (primer el Comité Sanitari i posteriorment la Conselleria de Sanitat).

Este hospital es va posar en funcionament el desembre del 1936 i estava dividit en 14 sales amb una capacitat aproximada de 200 llits. La plantilla estava integrada per un metge director, 12 metges i 14 alumnes interns. Entre el 15 de gener i el 20 d'abril del 1937 les autoritats sanitàries valencianes van adreçar a este hospital 38 sol·licituds d'ingrés. Es tractava bàsicament de l'hospitalització provisional de malalts tuberculosos a l'espera del trasllat al Sanatori de Porta-Celi. Malgrat la suposada provisionalitat, la realitat era ben diferent: «*Os rogamos el inmediato traslado de estos enfermos para la buena marcha de este Hospital*» (ADPV, D.6.1, caixa 31). Podem concloure, així doncs, que la tuberculosi també va constituir un problema per al funcionament intern de l'Hospital de Refugiats, com ho havia sigut per a l'Hospital de Malalties Infeccioses.

Quant a l'activitat sanitària desenvolupada en este centre hospitalari, sabem que l'Hospital de Refugiats disposava d'un laboratori molt ben equipat, informació que tenim gràcies a un precís inventari realitzat el 4 de gener del 1937 per Ramon Vila Barberà, que era catedràtic d'Higiene i Bacteriologia de la Universitat de València. No obstant això, la capacitat quirúrgica d'este centre va ser molt limitada, ja que:

«Habiendo sido admitidos con carácter transitorio, por estar heridos de metralla los heridos que a continuación detallamos y no pudiéndoles en este Hospital darle la asistencia facultativa necesaria, lo ponemos en vuestro conocimiento para que dispongáis el traslado de los mismos al lugar que proceda» (ADPV, D.6.1, caixa 31)

Ministerio de Sanidad y Asistencia Social
 Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados

TARJETA DE EVACUACION

a canjear por la ficha definitiva de refugiado

Apellidos Perez Noguera
 Nombre Dimas Edad 38
 Naturaleza santa Elena Estado soltero
 Domicilio D. Ramon de la Cruz P.º 7 (Barrio) Jaén
 Cédula tarifa clase
 Familiares que le acompañan

Indíquese destino voluntario ó obligado
 Población Puzol (Valencia)
 Fecha de evacuación
 Sello de la Alcaldía Sello de Oficina Asistente de Evacuación

Figura 3. Font: ADPV, D.6.1, caixa 17.

A més de pacients quirúrgics, l'Hospital de Refugiats va haver de derivar diversos malalts al Manicomi Provincial, com es pot apreciar en la figura 4:

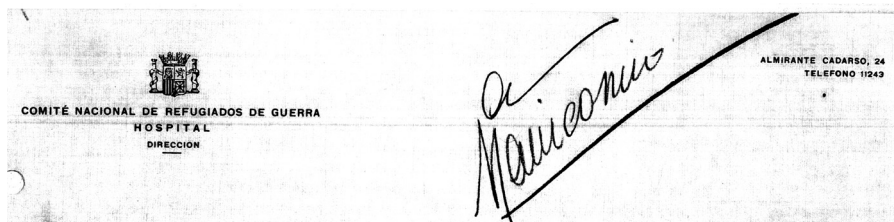

Figura 4. Font: ADPV, D.6.1, caixa 13.

Tot el que hem exposat anteriorment ens permet concloure que l'Hospital de Refugiats estava concebut com un centre destinat a la primera recepció de malalts i ferits evacuats, per al seu posterior trasllat a diferents hospitals de la ciutat. Atés que el criteri per a ingressar-hi era la condició de refugiat, el principal problema que va tenir l'Hospital de Refugiats va ser l'heterogeneïtat de malalts, que es va traduir en una necessitat constant de traslladar els diferents tipus de pacients que l'hospital no podia atendre (tuberculosos, psiquiàtrics i quirúrgics greus).

3.11. L'Hospital Neurològic

També era conegut com a Hospital de Santa Ana, Hospital Psiquiàtric o Hospital Frenològic. Fundat el 1880 pels marquesos de San Juan, estava situat al número 1 del passeig de la Petxina, tenia caràcter benèfic i s'havia especialitzat en el tractament de la corea minor o ball de Sant Vito. El setembre del 1936 va ser confiscat pel Comité Sanitari Popular amb l'objectiu de transformar-lo en dispensari psiquiàtric, la institució al voltant de la qual havia d'articular-se l'assistència psiquiàtrica segons el reformisme impulsat per la Segona República que havia cristal·litzat en el Decret de 3 de juliol del 1931. Posteriorment, el Comité Sanitari va nomenar-ne director Fernando Domingo Simó, psiquiatre del Manicomi Provincial.

L'existència d'un inventari molt detallat datat el 14 de maig del 1937 ens ha permès inferir l'activitat assistencial que hi va deure tenir lloc. L'Hospital Neurològic disposava d'abundant material de laboratori i d'una «sala de corrents» amb un aparell de radiologia complet. A més, en la farmaciola abundaven diferents substàncies amb propietats anestèsiques (èter), sedants (morfina), i capacitat antiparkinsoniana i antiespasmòdica (escopolamina), a més de divers material quirúrgic en quantitat molt discreta. El material i les substàncies presents en l'Hospital Neurològic ens confirma que este centre estava especialitzat en el tractament de malalties del sistema nerviós central, i que l'activitat quirúrgica es va limitar a la cura de ferides no complicades.

L'Hospital Neurològic proporcionava assistència ambulatoria a 250 malalts i tenia capacitat per a hospitalitzar-ne 30; no obstant això, sabem que al febrer del 1937 el centre hospitalari acollia 125 malalts. Esta dada ens permet assenyalar que l'Hospital Neurològic es va col·lapsar a començaments de l'any 1937, la qual cosa no va tardar a traduir-se en l'aparició d'una sèrie de deficiències que els malalts no van dubtar a denunciar: «*Aquí nos asisten muy mal (...) yo he venido aquí a curarme y no a morir de hambre*» (ADPV, D.6.1, caixa 31). Davant d'esta situació, Domingo Simó va reclamar més personal d'infermeria per a poder atendre correctament els malalts ingressats i va sol·licitar la realització d'unes obres per a millorar el funcionament de l'hospital:

«Es urgente en éste Hospital el colocar una puerta de un water que dá (sic) a una sala de enfermos por peligrar éstos por las emanaciones que despide. Por otra parte se va hacer un comedor para mujeres en la planta baja, pues no es decoroso que vayan comiendo por las ventanas» (ADPV, D.6.1, caixa 31)

Estes deficiències hospitalàries es van traduir en una elevada mortalitat, que es va situar per damunt del 17% (ADPV, I-3/200).

D'altra banda, el 3 d'abril del 1937 el director va sol·licitar el trasllat de cinc pacients que, atenent el diagnòstic, no havien d'haver ingressat en l'hospital (epitelioma de llengua, reumatisme articular, arteriosclerosi i endocondritis). A més, este hospital va presentar un

elevat índex de trasllat a altres hospitals de la ciutat, especialment a l'Hospital Provincial i al Manicomi Provincial. La informació que acabem d'exposar ens permet inferir que este hospital va perdre la seua concepció inicial de centre assistencial per a malalts neuropsiquiàtics, per la qual cosa el director va optar pel trasllat no sotmés a criteri mèdic per a intentar pal·liar el progressiu col·lapse.

El funcionament deficient de l'Hospital Neurològic va fer que el 7 d'agost del 1937 les autoritats sanitàries prengueren una solució radical: «*Cumplíendose acuerdos de esta Consejería, y en vista de la suspensión de actividades del H. Neurológico, me veo obligado a prescindir de vuestros servicios*» (ADPV, D.6.1, caixa 31). No obstant això, l'agost del 1938 el Ministeri de Defensa va comprar el Sanatori Antituberculós de Porta-Celi a fi d'instal·lar-hi l'Escola Popular de Guerra, cosa que va provocar el trasllat dels malalts tuberculosos a l'Hospital Neurològic, que es va transformar així en un establiment antituberculós. Esta situació es va mantindre durant els anys 1939 i 1940 (ADPV, D.2.2 caixa 178).

L'anàlisi d'este centre sanitari ens permet concloure que la readaptació de l'Hospital Neurològic —que ja existia abans de la guerra— va consistir en la transformació en un dispensari per a malalts psiquiàtics i neurològics. No obstant això, este hospital es va col·lapsar i es va caracteritzar per nombroses deficiències assistencials i higièniques, que es van materialitzar en una elevada taxa de mortalitat i que finalment van obligar a la clausura del centre. Posteriorment, l'evolució de la situació epidemiològica de la població de València —autòctona i refugiada— va provocar-ne la reobertura com a centre antituberculós. Per tant, l'intent de les autoritats sanitàries valencianes d'articular l'assistència psiquiàtica durant la Guerra Civil d'acord amb els postulats del Decret de 3 de juliol de 1931 va resultar infructuós.

En la següent taula queden esquematitzades les principals característiques dels hospitals especialitzats que es van habilitar a València durant la Guerra Civil i que han estat analitzats en este apartat.

Hospital	Capacitat	Ubicació	Personal mèdic	Principal problema
Antitracomatós	50 llits	PJO	1 metge	amuntegament
Malalties infeccioses	50	convent	14	col·lapse, tuberculosi, tifus
Refugiats	200	institut educació	12	malalties heterogènies
Neurològic	30	hospital incautat	1	amuntegament

Taula 4. Trets dels hospitals especialitzats.

Abans de concloure volem assenyalar que entre la documentació consultada hi ha evidències de l'habilitació d'almenys quatre hospitals de sang més: l'Hospital de Sang de la UGT, el Sanatori Aguado, l'Hospital de Sang d'Unión Republicana i la Clínica del Dr. Bo-

rrás. Estos hospitals, no obstant això, no han estats abordats en este treball perquè l'escassa documentació que en tenim ens han impedit conèixer paràmetres importants en l'abordatge d'estes instal·lacions: capacitat, ocupació, gestió, funcionament intern, evolució, etc.

5. Reflexions finals

Davant de l'extraordinari increment de la demanda d'assistència sanitària que va experimentar la ciutat de València durant la Guerra Civil espanyola, les autoritats sanitàries locals van escometre una profunda reorganització de la xarxa d'infraestructures sanitàries de la ciutat, que es va traduir en l'habilitació d'un mínim de quinze hospitals de sang i quatre hospitals especialitzats. Esta intensa readaptació, no obstant això, va ser incapaç d'atendre les necessitats mèdiques derivades de l'estat de guerra, la qual cosa es va traduir en amuntegament de pacients en hospitals amb grans deficiències higièniques i assistencials.

La remodelació de l'assistència mèdica va estar sotmesa als canvis polítics que es van produir al llarg de la guerra, cosa que va dificultar encara més el procés. En este sentit, hem identificat tres etapes per les quals va travessar la relació entre les autoritats valencianes i el Govern de la República, que va tenir la seua repercussió en l'àmbit sanitari. En primer lloc, hem establert una «etapa revolucionària» (juliol-agost del 1936) en què el poder del Comitè Sanitari Popular en la política sanitària va ser absolut. Posteriorment, hi hauria una «etapa de dualitat de poders» (setembre-octubre del 1936): van començar a aparèixer conflictes per invasió de competències quan el Govern va començar a prendre la iniciativa en matèria sanitària. En últim lloc, hi hauria una «etapa de capitalitat valenciana» (especialment a partir del desembre del 1936), quan es va crear el Ministeri de Sanitat i Assistència Social i va tenir lloc una retallada gradual de les competències del Comitè Sanitari Popular i, posteriorment, de la Conselleria de Sanitat. Instal·lat el Govern a València, va ser conscient que no podia suprimir d'arrel aquells organismes revolucionaris que havien suplert l'absència d'Estat després del fallit colp militar del 18 de juliol; però també va entendre ràpidament que amb aquella multiplicitat de poders difícilment podia guanyar la guerra. Així doncs, el Govern va optar per una retallada subtil de les competències dels comitès, per a la qual cosa va desenvolupar un potent aparell legislatiu que va afectar profundament l'àmbit sanitari.

6.1. Bibliografia secundària

BARONA, J. L. (2002), *Salud, enfermedad y muerte. La sociedad valenciana entre 1833 y 1939*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim.

BARONA, J. L. (2007), *Ciencia y sanidad en la Valencia capital de la República*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València.

BARONA, J. L.; BERNABEU J. (2008), *La salud y el Estado. El movimiento sanitario internacional y la administración española (1851-1945)*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València.

BEEVOR, A. (2009), *La Guerra Civil española*, Barcelona, Crítica.

BENEITO, À. (2004), *El hospital sueco-noruego de Alcoi durante la guerra civil española*, Alcoi, Visual Producciones.

DIVERSOS AUTORS (1986), *Los médicos y la medicina en la guerra civil española*, Madrid, Ediciones Saned.

GALDÓN, E. (2010), *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València.

GARCÍA FERRANDIS, X.; MUNAYCO, A. J. (2010), «La asistencia sanitaria en el frente de Teruel durante la primera campaña republicana (agosto 1936-enero 1937)», *Sanidad Militar*, **66**, (4), 245-249.

GARCÍA FERRANDIS, X. (2011), «La asistencia sanitaria en la provincia de Valencia durante la Guerra Civil española (1936-1939)», *Llull*, **34**, (73), 13-38.

GARCÍA FERRANDIS, X. (2012a), «La asistencia psiquiàtrica en la ciudad de Valencia durante la Guerra Civil española (1936-1939)», *Revista Norte de Salud Mental*, **10**, (43), 81-94.

GARCÍA FERRANDIS, X. (2012b), «El Hospital Provincial de Valencia durante la Guerra Civil española (1936-1939)». A: HINOJOSA, J. (dir.), *El Hospital General de Valencia (1512-2012), cinco siglos de vanguardia sanitaria*, València, Fundació Hospital Reial i General.

GARCÍA FERRANDIS, X. (2013), «Aspectos epidemiológicos-asistenciales de la tuberculosis en Valencia durante la Guerra Civil española y la posguerra inmediata (1936-1941)», *Llull*, **36**, (77), 13-34.

GIRONA, A.; SANTACREU, J. M. (2006), *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana.

HERVÁS, C. (2005), *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra.

MAINAR, E. (1998), *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil espanyola (1936-1937)*, València, Universitat de València.

MARÍN, M. (1923), *Tracoma y sus complicaciones*, Madrid, Editorial Saturnino Calleja.

MUÑOZ, M. T. et al. (2006), *La sanidad en las Brigadas Internacionales*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

PRESTON, P. (2010), *La Guerra Civil española: reacción, revolución y venganza*, Barcelona, Debolsillo.

PRESTON, P. (2011), *El holocausto español. Pautas de exterminio en la Guerra Civil*, Madrid, Debate Editorial.

RABADÁN, P. (1936), «Factores epidemiológicos en la zona tracomatosa de la provincia de Alicante», *Revista de Sanidad e Higiene Pública*, 416-422.

SÁNCHEZ, P. (2006), *Un siglo de colonias escolares. Patronato de la Juventud Obrera de Valencia: 1906-2006*, Valencia, Patronato de la Juventud Obrera.

SMYTH, T. (1977), *La CNT al País Valencià 1936/37*, València, Eliseu Climent.

VILASECA, J. M. (2005), *Aspectes sanitaris de l'Hospital de la Santa Creu durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

6.2. Fonts impresses

Decret de 3 de juliol del 1931, *Gaceta de Madrid*, núm. 188, 186-189 (7 de juliol de 1931).

Decret de 29 de setembre del 1936, *Gaceta de Madrid*, núm. 274, 2068 (30 de setembre de 1936).

Decret de 23 de desembre del 1936, *Gaceta de la República*, núm. 360, 1102 i següents (25 de desembre de 1936).

Decret de 23 de gener del 1937, *Gaceta de la República*, núm. 26, 51 (26 de gener de 1937).

Decret de 12 de juny del 1937, *Gaceta de la República*, núm. 164, 1195 (13 de juny de 1937).

Decret de 30 de setembre del 1937, *Gaceta de la República*, núm. 272, 22 (1 d'octubre de 1937).

Actas de las sesiones celebradas por el Consejo Provincial de Valencia, 1937: 69, 120, 187, 485.

6.3. Documents d'arxiu

Postes d'Urgència Sanitàries. 28 de juliol de 1936. Arxiu de la Diputació Provincial de València (a partir d'ara ADPV), I.2.4, caixa 2, lligall 9.

Posta Sanitària de l'Hospital Provincial. 1-28 d'agost de 1936. ADPV, I-2.4, caixa 2, lligall 6.

Comunicats mèdics de les postes de la Creu Roja. 20 de juliol - 17 d'agost de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 6, Hospitals de Sang.

Comunicat mèdic. 10 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 6, Hospitals de Sang.

Cens del personal mèdic. Setembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 1, Correspondència.

Queixa del director de l'Hospital Provincial. 1937. ADPV, I-2.4 caixa 7, lligall 28.

Carta del Consell Provincial. 1938. ADPV, D.6.1 caixa 30.

Milicians hospitalitzats en l'Hospital de Sang d'Izquierda Republicana. Agost de 1936 - Març de 1937. ADPV, I-2.4 caixa 2, lligall 5.

El Comité Sanitari autoritza la instal·lació d'un hospital al convent de la Presentació. 8 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 17.

La Sanitat Militar instal·la un hospital al convent de la Presentació. Novembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 33, Hospitals de Sang.

Llibre d'enregistrament de milicians ferits. 1937. 1938. ADPV, I-2/71 i I-2/72.

Trasllat de ferits a l'Hospital de Sang de Cofrents. 1936. ADPV, D.6.1, caixa 13, Hospitals de Sang.

Tancament de l'Hospital de Sang de Benimàmet. 12 d'abril de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 33, Hospitals de Sang.

Hospital de Sang de Natzaret. 25 d'agost de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 24.

Ferits en el bombardeig de Natzaret. 12 de gener de 1937. ADPV, I-3/76, Accidents 1936-1937.

Fragua Social entre los hombres de ciencia. Fragua Social. 3 de setembre de 1936: 4.

Trasllat de ferits a la Clínica Control de la CNT. 31 d'agost de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Personal de la posta sanitària de la Clínica de Control de la CNT. 17 d'agost de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 17.

Personal de la posta sanitària de la Clínica de Control de la CNT. 8 de setembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 14, Personal dels Hospitals de Sang.

Creació d'una casa de maternitat en l'Hospital de Sang d'Aiora. 9 de desembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Factures de la Casa de Maternitat de la CNT. 20 - 30 de maig de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 12, Maternitat.

Nomenament d'un metge tocòleg per a la Casa de Maternitat. 1 de febrer de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Relació de centres sanitaris controlats pel Departament d'Hospitals i Sanatoris de la Conselleria de Sanitat. [1937]. ADPV, D.6.1, caixa 17, Factures.

Hospital de Sang de la CNT. 29 de desembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Sanatori de Villa María. 3 desembre 1936. ADPV, D.6.1 caixa 14, Hospitals.

Fundació de l'Hospital de Sang de la Columna Iberia. 28 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 7.

Reconeixement oficial de l'Hospital de la Columna Iberia. 28 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Oposició de l'Hospital de la Columna Iberia al tancament. 28 de gener de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 28.

Capacitat de l'Hospital de la Columna Iberia. 23 de març de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 14, Hospitals.

Llibre d'enregistrament de ferits de l'Hospital Provincial. 15 de maig de 1937. ADPV, I-3/77, Accidents 1937.

Comunicat mèdic de l'Hospital de la Columna Iberia. 15 de maig de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 14, Conselleria de Sanitat.

Carta al ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts. 17 de maig de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 13, Hospital Antitracomatós de Campanar.

Informe. 4 de juny de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 13, Hospital Antitracomatós de Campanar.

Rebuig de sol·licitud d'ingrés a l'Hospital de Campanar. 7 de juny de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 13.

Ofici del conseller de Sanitat al conseller d'Assistència Social. [1937]. ADPV, D.6.1 caixa 13.

Val per a proveir a l'Hospital de Campanar de diferent material. 10 de maig de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 13.

Posada en marxa. Setembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 31, Hospital de Malalties Infeccioses.

Inventari de l'Hospital de Malalties Infeccioses. 6 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 31.

Nomenament del personal. 25 de novembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 31.

Llista d'ingressats. 17 de novembre de 1936 - 31 de gener de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 31.

Enviament de tuberculosos a l'Hospital de Malalties Infeccioses. Març de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 31.

El director sol·licita el trasllat de tuberculosos. Maig de 1937. ADPV, D.6.1 caixa 31.

Proper ingrés d'un milicià en l'Hospital de Refugiats. 3 de desembre de 1936. ADPV, D.6.1 caixa 14.

Plantilla. Febrer de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31, Hospital de Refugiats.

Sol·licituds d'ingrés de malalts tuberculosos. 15 de gener - 20 d'abril de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Sol·licituds de trasllats de malalts tuberculosos. Març de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Inventari de laboratori. 4 de gener de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Trasllat de ferits. 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Trasllat de malalts psiquiàtrics. 8 de maig de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Nomenament del director. Octubre de 1936. ADPV, D.6.1, caixa 31, Hospital Neurològic.

Inventari. 14 maig 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Ingressos. 15 de setembre de 1936 - 15 de març de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Queixes de malalts. Maig de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

El director sol·licita millores. 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Ingressos. 27 de novembre de 1936 - 25 de juliol de 1937. ADPV, I-3/200, Hospital Neurològic.

Sol·licitud de trasllat. 3 d'abril de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Tancament. 7 d'agost de 1937. ADPV, D.6.1, caixa 31.

Hospital de Santa Ana. 1940. ADPV, D.2.2, caixa 178.